

Ewa Wipszycka,
*Drugi dar Nilu czyli o mnichach i klasztorach
w późnoantycznym Egipcie,*
Źródła monastyczne, monografie 3,
Kraków 2014, 502 s.

Do sięgnięcia po lekturę książki *Drugi dar Nilu czyli o mnichach i klasztorach w późnoantycznym Egipcie* skłania kilka powodów. Pierwszym jest fakt napisania jej przez autorkę, słusznie uważaną za autorytet w dziedzinie badań nad wczesnym monastycyzmem egipskim zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami. Profesor Ewa Wipszycka, historyk, papirolog, obecnie emerytowany profesor Uniwersytetu Warszawskiego, związana jest z tą uczelnią od czasów studenckich. Białostockie zaś środowisko pamięta ją z lat zaangażowania w tu-tejszej Filii Uniwersytetu Warszawskiego, poprzedniczki obecnego Uniwersytetu w Białymstoku, gdzie m.in. pełniła funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego. Autorka jest znana z licznych prac na temat starożytności chrześcijańskiej. Dość wspomnieć pozycje książkowe, jak *Kościół w świecie późnego antyku*, *Moines et communautés monastiques en Égypte (IV-VIII siècles)*, albo też pracę, jaką wykonała na rzecz krakowskiej serii „Źródła monastyczne”. Całościowa bibliografia autorki, zresztą pomieszczona na końcu omawianej publikacji, obejmuje niemal 400 pozycji i stanowi kopalnię wiedzy na temat historii Egiptu, starożytnego chrześcijaństwa i nie tylko.

Drugim powodem atrakcyjności dzieła jest, iż stanowi ono doniosłe novum. Zaznaczyć trzeba, iż dotąd nie ukazało się podobne dzieło pióra rodzimego pisarza. Owszem, dysponujemy tłumaczeniami uczonych ksiąg o podobnej tematyce. Dość wspomnieć zgrabną i wielce kompetentną książkę Williama Harmlessa SJ, *Chrześcijaństwo pustyni. Wprowadzenie do literatury wczesnego monastycyzmu* (Kraków 2009, wyd. UJ) czy Derwasa Chitty *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim* (Kraków 2008, wyd. Tyniec, ŻMon 45). Do polskich

prób przedstawienia tematu można zaliczyć dzieło o. Mariana Kaniora OSB, czyli 1 tom *Historii monastycyzmu chrześcijańskiego* (Kraków 1993, wyd. Unum) oraz cenioną pozycję Ryszarda Przybylskiego, *Pustelnicy i demony* (Kraków 1994, wyd. Znak). Pierwsze jednak jest, siłą rzeczy, pozbawione cech szczegółowości, drugie, skądinąd piękny esej, nie może pretendować do rangi akademickiej. Podobnie rzecz ma się z obecnością dzieła E. Wipszyckiej pośród dzieł światowych. Cechuje się na ich tle oryginalnością podejścia do tematu i rzadko spotykaną umiejętnością połączenia szczegółowych informacji na temat źródeł z analizą zjawisk w omawianej przestrzeni.

Jest jeszcze i trzeci powód. Związany jest on z wydaniem książki w istniejącej od z górą dwudziestu lat krakowskiej (tynieckiej) serii „Źródła monastyczne”. A tu mamy do czynienia z najwyższą jakością i niekwestionowaną rangą na rynku wydawniczym.

Tytuł dzieła, jak autorka sama zaznacza, bierze się z analogii do zdania Herodota, który stwierdził, iż Egipt jest darem Nilu. Życie monastyczne, które właśnie nad nim znalazło swój początek, widzi autorka w takim właśnie świetle, kierując w ten sposób czytelnika w z góry określone rejony poszukiwań.

Lekturę, po zapoznaniu z dosyć osobistym wprowadzeniem autorki¹, z którego dowiadujemy się o żmudnym, wieloletnim procesie dojrzwania tej publikacji, rozpoczynamy od rozdziału wstępnego, który przenosi nas do antycznego Egiptu². Mamy oto okazję zapoznania się z obrazem ogólnym, spojrzenia na pustynię i nadrzeczne tereny zielone, poznania fundamentalnych różnic między miejscami wybieranymi na siedziby eremitów i wspólnot, w końcu zrozumienia klarownie przedstawionej terminologii. Zapoznajemy się z geografią. Poznajemy Kościół egipski, biskupów, zdobywamy wstępne informacje na temat liturgii, języka koptyjskiego i narodzin ruchu monastycznego. Rozdział stanowi równocześnie rys historyczny omawianego okresu a kończy go obszerna bibliografia, w której nie brakuje zarówno literatury polskiej, jak i zagranicznej. Obecność podstawowej, choć bogatej, bibliografii przy końcu każdego rozdziału jest zresztą cechą charakterystyczną dzieła.

Zrąb zasadniczy publikacji stanowią dwie części. Pierwsza stanowi „wycieczkę” po najważniejszych źródłach wiedzy na temat życia mniszego w Egipcie. Otwiera ją omówienie pochodzącego z lat 356-374

¹ E. Wipszycka, *Drugi dar Nilu czyli o mnichach i klasztorach w późnoantycznym Egipcie*, Kraków 2014, s. 15-20.

² Tamże, s. 21-42.

Żywota Antoniego, pióra św. Atanazego³, choć warto zaznaczyć, iż kwestie datacji i autorstwa (i kontrowersje z nimi związane) są jednymi z pierwszych tu poruszanych. Omówione zostają takie zagadnienia, jak chronologia, źródła wiedzy autora *Żywota*, rękopisy i recenzje tekstu, kwestie drogi św. Antoniego ku ascezie, jego stosunek do kleru i prądów heterodoksyjnych, jak arianizm, w końcu także konotacje geograficzne. Po zapoznaniu się z *Żywotem Antoniego* czytelnik ma szansę poszerzenia wiedzy na temat kolejnego źródła, jakim okazuje się *Historia mnichów w Egipcie*⁴, owoc podróży grupy mnichów z Jerozolimy po egipskich ośrodkach ascetycznych, jaką odbyli na przełomie lat 394 i 395. Autorka, korzystając z wcześniej już publikowanego tekstu, napisanego wspólnie z Robertem Wiśniewskim dla potrzeb wydania *Historii* w tynieckiej serii źródłowej (*ŻMon* 42), zapoznaje nas z dziejami tekstu powstałego niebawem po opisywanych wydarzeniach, jego wersją grecką, wkładem Rufina z Akwilei w powstanie wersji łacińskiej, w końcu z duchowym przesłaniem, które czyni ów tekst jednym z najpopularniejszych zjawisk na polu popularyzacji monastycznego stylu życia. Kolejnym dziełem jest słynny zbiór Palladiusza, *Opowiadania dla Lausosa*⁵. Zapoznajemy się przeto z dziejami powstałego na początku V wieku tekstu, jego licznymi recenzjami oraz dziejami najstarszych przekładów. Jak wcześniej, tak i tu mamy okazję poznać strukturę dzieła, jego bohaterów, na czele z mistrzem autora, Ewagriuszem z Pontu, oraz przeczytać o późniejszych próbach cenzurowania dzieła w związku z kontrowersjami wokół doktryny Orygenesusa. Znacznie mniej miejsca, niż poprzednim tekstom źródłowym, poświęciła autorka kolejnym pozycjom. Mowa wprawdzie o *Regułach* i *Rozmowach z Ojcami* Jana Kasjana⁶, czyli skierowanych do środowiska galijskiego przedstawieniach monastycznego ideału, którego wizję zmarły u początków V wieku pisarz budował wędrując ze swym przyjacielem Germanusem po wschodnich ośrodkach monastycznych w latach 380-400. Niewiele miejsca zajmuje także omówienie apoftegmatów⁷. Przeczytać jednak możemy o ich cechach literackich, miejscu i czasie powstawania czy o zasadach doboru treści. W końcu autorka przenosi nas na południe Egiptu – do Tebaidy – i zapoznaje z cenobityzmem. Czyni to wprowadzając najpierw w *dossier* pachomiańskie, czyli zbiory odnoszące się do trzech pierwszych przywódców kongregacji pachomiańskiej: Pacho-

³ Tamże, s. 43-124.

⁴ Tamże, s. 125-152.

⁵ Tamże, s. 125-188.

⁶ Tamże, s. 189-194.

⁷ Tamże, s. 195-201.

miusza, Horsiesiego i Teodora oraz omawiając cechy ascezy właściwej temu środowisku⁸. W dalszej zaś kolejności przedstawia nam postać i dzieło Szenutego z Atripty, pozostającego niemal do czasów współczesnych na marginesie zainteresowań badaczy⁹. Poznajemy tzw. Biały Klasztor, dowiadujemy się o działalności literackiej i pracach kopistów, oraz o żywocie Szenutego i okazałym korpusie jego (i nie tylko) dzieł, które do dziś stanowią dla wielu badaczy teren niezgłębiony.

Omówiwszy podstawowe pomniki literackie, stanowiące bazę źródłową dla zdobywania wiedzy o monastycyzmie egipskim IV/V wieku, a jeszcze nie sięgając do zagadnień szczegółowych, odnajdujemy bardzo cenny rozdział metodologiczny, który stanowić może pouczenie nie tylko dla zainteresowanych tematyką Egiptu. Autorka słusznie w jego tytule umieściła zdanie: „(...) jak rozdzielić rzeczywistość literacką od rzeczywistości «rzeczywistej»”, odnosząc się w ten sposób do pojęć ukutych przez francuskich historyków drugiej połowy XX wieku. Mamy tu okazję zapoznać się z różnymi sposobami patrzenia na źródła, zaczerpnąć wiedzy na temat wartości papirusów pochodzących ze środowisk monastycznych oraz przeczytać o archiwach zachowanych zbiorów.

Pokrzepiony tą porcją wiedzy czytelnik może teraz zagłębić się w problematykę drugiej części dzieła. Otwiera ją rozdział stanowiący próbę przedstawienia portretu mnichów¹⁰. Dowiadujemy się o sposobach rozpoczęcia przygody z monastycyzmem, pochodzeniu społecznym i wykształceniu adeptów, hierarchii, różnicach w tytulaturze (*abba* i *apa*), relacjach panujących między mnichami, w końcu także o ideale stabilności miejsca i podróżach mnichów. Po przedstawieniu tych informacji autorka sprawnie wprowadza czytelnika w świat ascetyzmu kobiecego¹¹, do lat siedemdziesiątych XX wieku generalnie marginalizowanego. Tu mamy okazję zapoznać się z rodzajami klasztorów żeńskich, połączonych z klasztorami męskimi i niezależnych, z ascezą domową, przeczytać o bohaterkach ascezy wspomnianych w apoftegmatkach, także o mniszkach z laur pustynnych i ascetkach wędrownych. Tematyką kolejnego rozdziału okazuje się obecność kleru w ośrodkach monastycznych¹². Czytamy tu o stosunku do duchowieństwa Świętych Antoniego i Pachomiusza, o kwestii przyjmowania święceń przez mnichów, stosunku mnichów do Eucharystii, obecności

⁸ Tamże, s. 203-213.

⁹ Tamże, s. 215-222.

¹⁰ Tamże, s. 237-270.

¹¹ Tamże, s. 271-318.

¹² Tamże, s. 319-332.

i roli duchowieństwa w życiu wspólnot monastycznych oraz relacjach środowisk monastycznych z hierarchią Kościoła. Po zapoznaniu się z tymi zagadnieniami poznać możemy z kolei zagrożenia, które czyhały na pustynnych ascetów¹³. Autorka pisze o stanie posiadania mnichów, gromadzonych środkach materialnych i złodziejach chętnych do rabunku tych dóbr. Poznajemy różne grupy łase na monastyczne bogactwa, jak Persowie, Saraceni, Mazykowie czy Blemmiowie. Dowiadujemy się także o sposobach zabezpieczeń w postaci murów i wież strażniczych czy nawet zamurowywaniu wejść do miejsc zamieszkania ascetów, także o interwencjach ze strony władz. Rozdział zamyka zwarte przedstawienie chronologiczne najazdów barbarzyńskich na Egipt, w tym ośrodki monastyczne. Tematem następnego rozdziału jawi się strona ekonomiczno-gospodarcza¹⁴. Tu przeczytać możemy o kwestii majątku osobistego mnichów, normach prawnych regulujących sprawy majątkowe, własności ziemskiej klasztorów, rolnictwie, hodowli zwierząt, uprawach, rzemiośle praktykowanym przez mnichów, pieczeniu chleba i wielu innych aspektach podjętego zagadnienia. Nie braknie nawet kwestii transportu i podatków. Kontynuację tych zagadnień, przedstawioną na modelu środowiska monastycznego skupionego w Celach znajdujemy w kolejnym rozdziale, w którym autorka opisuje życie codzienne w laurach i eremach¹⁵. Poznajemy metody pracy żyjących tam osób, czytamy o plecionkarstwie, tkactwie, kopiowaniu rękopisów, rzemiośle. Znajdujemy informacje o ubóstwie, o darach, które mnisi otrzymywali i którymi się dzielili, o działalności charytatywnej itd. Zapoznawszy się ze sprawami gospodarczymi czytelnik przejść może do ostatniego rozdziału, traktującego o liczebności wspólnot egipskich¹⁶. Autorka rozprawia się tu z hagiograficznymi i obiegowymi opiniami na powyższy temat, zapoznając z danymi zaczerpniętymi na drodze analiz pomników piśmiennictwa i badań archeologicznych. W zakończeniu¹⁷ znajdujemy garść informacji podsumowujących, dotyczących roli mnichów w Kościele, odniesienia do struktur hierarchicznych, regulacji prawnych z tą kwestią związanych, jak ustalenia Soboru Chalcedońskiego czy nowele Justyniana, w końcu rozbieżności pomiędzy normami a rzeczywistością opartą na tradycjach monastycznych.

¹³ Tamże, s. 333-360.

¹⁴ Tamże, s. 361-388.

¹⁵ Tamże, s. 389-420.

¹⁶ Tamże, s. 421-446.

¹⁷ Tamże, s. 447-451.

Książkę zamyka bibliografia prac autorki¹⁸, oraz indeks rzeczowo-geograficzny¹⁹ i indeks badaczy współczesnych²⁰.

Podsumowując stwierdzić można, iż biorąc do ręki dzieło prof. E. Wipszyckiej, czytelnik wkracza na teren rozległy a zarazem głęboki. Jest ono pomnikiem erudycji autorki, która większość swego życia poświęciła zagadnieniom omówionym w tej publikacji. Słusznie zatem napisano w nocie redakcyjnej, iż mamy do czynienia z najbardziej kompetentnym polskim wprowadzeniem do studium nad mnichami egipskimi doby późnego antyku. Od recenzji wymagamy zwykle wykazania także minusów przedstawianej pozycji. W tym wypadku trudno o ich zlokalizowanie. Owszem, można narzekać choćby na małą objętość niektórych rozdziałów, jak ten o apoftegmatach, na brak zdjęć czy rysunków, które byłyby tu mile widziane. Znajdujemy ledwie dwie mapki. Jednak autorka uzasadnia to na początku książki koniecznością zachowania umiaru, by nie windować ceny wydawnictwa ponad granice możliwości czytelnika. Te niedogodności nikną jednak w blasku całości dzieła, które jawi się z jednej strony elementarzem dotyczącym tematyki monastycyzmu egipskiego, z drugiej wysokiej klasy dziełem akademickim, z dobrze zbudowaną bazą warsztatową. Myliłby się jednak ten, kto sądziłby, iż jest w tym coś podobnego do trudnych niekiedy w odbiorze uniwersyteckich tomów. Książka prof. E. Wipszyckiej jest nacechowana doskonałą znajomością rzeczy ale i narracyjnym stylem, nie pozbawionym odniesień osobistych, nawet pewnej dozy humoru. Wszystko to czyni ją łatwą do czytania, możliwą do wykorzystania naukowego, ale i do polecenia każdemu, komu podjęty temat pozostaje w jakikolwiek sposób bliski.

ks. Jerzy Lachowicz

¹⁸ Tamże, s. 453-481.

¹⁹ Tamże, s. 483-499.

²⁰ Tamże, s. 501-502.